

ШАБАЛА
Ярослав,
МАЛЕОНЧУК
Галина

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ВОЛИНІ У ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

м. Луцьк

Наприкінці IX ст. розпочався процес об'єднання східнослов'янських племен і у X ст. на їх теренах утворилася єдина держава – Київська Русь, до складу якої увійшли і волинські землі. Очевидно це трапилось під час походу Володимира Великого на русько-польське пограниччя у 981 р., внаслідок якого були взяті Перемишль, Червен та інші міста. Можливо під час походу князь заклав місто над річкою Лугою і назвав його на свою честь Володимиром. У 988 р. він віддав місто в уділ своєму синові Всеволоду. З цього часу воно стає центром Волинської землі, яка постійно перебувала в полі зору київських князів. У середині XI ст. у Володимирі князували сини Ярослава Мудрого Святослав, Ігор та Із'яслав, який водночас посідав київський престол. Володимир Мономах також закріпив володимирський стіл за своїми синами. Наступні київські князі теж намагалися утримувати Волинь, навіть іноді вдаючись до військових методів. Окрім прагнення закріпитися на західних кордонах Русі, їх приваблювали природні багатства краю, численні села і міста. До середини XII ст. Волинська земля не мала своєї династії, а управлялася або безпосередньо київськими князями, або їхніми ставлениками. Лише за Мономахового внука Із'яслава Мстиславича вона набула статусу спадкової вотчини і його нащадки князували на Волині понад двісті років. Саме з цієї династії вийшов Роман Мстиславич – засновник Галицько-Волинської держави, яка посіла важливу роль не лише в історії Русі, а й усієї Європи.

Виникнення держави у східних слов'ян справило великий вплив на всі сторони суспільного буття, у тому числі й на економічні процеси. Щодо сільськогосподарського виробництва, то з технологічної точки зору радикальних змін не відбулося, а от в аграрних відносинах, особливо в сфері землеволодіння та землекористування, у стосунках між різними соціальними верствами

спостерігаються нові явища, викликані подальшим розвитком феодалних відносин, виникають нові форми феодалної залежності та експлуатації основної маси селянства.

Суспільство Давньоруської держави було аграрним і основою її економіки було сільське господарство. Про його розвиток знаходимо фрагментарні писемні дані в давньоруських літописах. Однак лише на цій основі неможливо реконструювати господарство і побут давньоруського, у тому числі й волинського селянства, тому й надалі важлива роль цьому належить археологічним джерелам. У цьому контексті важливу групу археологічних пам'яток становлять селища, яких на теренах Волині виявлено понад 300.

Селища, як правило розташовувалися уздовж берегів річок, у поліських районах – біля озер та на підвищеннях-дюнах посеред болотистої місцевості. Типовою для Волині була рядова забудова, коли житла та господарські споруди розташовувалися гніздами на відстані 20–40 м. У X – XI ст. головним типом помешкання були напівземлянки стовпової або зрубної конструкції площею 10–30 кв. м. З XII ст. більш поширеними стають наземні житла приблизно таких же розмірів. Поблизу жител розташовувалися господарські будівлі у вигляді напівземлянок та наземні конструкції, зернові ями [4, 158]. Слід зауважити, що переважна більшість селищ знаходилася у лісостеповій зоні Волині, де природні умови були більш сприятливими для землеробства ніж на Поліссі.

Основними заняттями населення були землеробство і скотарство, у поліських районах їх суттєво доповнювали промисли та ремесла. Про розвиток землеробства свідчать знахідки сільсько-господарських знарядь – лемешів, чересел, серпів та кіс. Хоча такі знахідки трапляються досить рідко, адже вироби з металу були дорогими і, очевидно, їх використовували до повного або часткового зношення, а залишки місцеві ремісники переробляли на інші предмети господарського призначення. У городництві також використовували такі знаряддя як мотика і заступ. Із зернових культур вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес, з технічних – льон та коноплю. Щодо техніки обробітку ґрунту, то у давньоруську добу остаточно утверджується орне землеробство, хоча поряд з плугом ще використовували й рала. У писемних джерелах згадується да-

нина «з плуга» і «з рала». З X – XI ст. плуг став використовуватися все ширше, оскільки він забезпечував не лише розпушування ґрунту, а й підрізання скиби лемешем та перевертання її дерном донизу. Завдяки цьому швидше формувався шар гумусу, нищилися бур'яни, зростала урожайність.

Новацією агротехніки став перехід від перелогової системи до парової з використанням трипілья, коли всі орні землі поділяли на три частини: одну відводили під озимі культури, другу – під ярі, третю – під пар. Ділянка, що була під паром, могла використовуватися як пасовисько для худоби. Наступного року вона засівалась озиминою (житом, пшеницею), а через рік – яровиною. Та ділянка, з якої зібрали ярові, залишалася під пар. Таке чергування полів давало можливість вирощувати різні культури одночасно, забезпечувало можливість сівозміни, що сприяло підвищенню урожайності. Однак слід зауважити, що перехід до трипільної системи відбувався поступово і в давньоруську добу на Волині поряд з трипільям тривалий час функціонували ще перелогова і підсічна системи, особливо в поліських районах.

Наявність розвиненого присадибного скотарства засвідчує багатий остеологічний матеріал, серед якого кістки великої і дрібної рогатої худоби, свиней та коней. Окрім того на місцях селищ виявлено залишки стійлових приміщень для худоби, численний інвентар для заготівлі кормів (коси, вила), підкови та спеціальні цвяхи до них, ножиці для стрижки овець тощо. У своїх господарствах селяни також утримували птицю: гусей, качок та курей, про що опосередковано свідчать писемні джерела, зокрема «Руська правда», у якій передбачена відповідальність за крадіжку птиці [2, 120].

Було також добре розвинене городництво та садівництво. З городніх культур вирощували редьку ріпу, моркву, капусту, огірки, часник та цибулю. Основними садовими деревами були яблуня, вишня, черешня, слива, волоський горіх [3, 50–51].

Окрім цього, волинським селянам суттєво допомагали промисли – полювання, рибальство і бортництво, адже вони частково слугували джерелами для сплати данини, яка поповнювала державну казну і посідала важливе місце в зовнішній торгівлі Русі (особливо хутра, мед та віск).

Еволюційні зміни в аграрному секторі супроводжувалися новими явищами у сфері виробничих відносин. Зокрема продовжується процес поглиблення майнової і соціальної диференціації серед членів сільської общини, поступово в її середовищі формується верхівка, яка намагається взяти на себе управління господарським і громадським життям. Очевидно з початком індивідуального господарювання окремих родин, кожна з них виділяла частину виробленої продукції в общинний фонд для забезпечення спільних потреб на випадок неврожаю, стихійних лих, війни тощо. Спочатку ним розпоряджалися виборні старости, які згодом узурпували це становище, підпорядкували собі общинні фонди і трансформували внески членів громади в регулярні податки або данину, запровадили для них різні повинності на свою користь. В умовах державотворення і формування владних інституцій ці податки і повинності ставали основним джерелом утримання князівсько-боярської верхівки.

Оскільки сільське господарство забезпечувало основні надходження для суспільних потреб, земля поступово перетворюється на головне багатство, яке різними способами намагається прибрати до своїх рук правляча верхівка, що започаткувало формування приватної земельної власності. Особливо цей процес прискорився у період становлення та розвитку Київської Русі та її наступниці Галицько-Волинської держави. Як відзначають дослідники, на ранніх етапах становлення державності ще не сформувалася приватна феодальна власність на землю, а лише приватне феодальне землеволодіння. Натомість була власність державна, коли київський князь виступав верховним власником усіх земель, які він розподіляв між своїми підлеглими, у першу чергу боярами та дружинниками. Згодом на Русі утвердилося дві основні форми земельної власності: аллод – повна, відчужувана власність, що складала домен князів і бояр та бенефіцій («волость») – власність умовна, тимчасова, невідчужувана (як форма васального тимчасового користування землею, обумовлена певними обов'язками, як адміністративні посади, військова служба тощо) [3, 44].

З утвердженням приватної феодальної власності на землю розпочинається з одного боку процес формування великого фео-

дального землеволодіння (князівського, боярського, церковного), а з іншого – обмеження общинної та індивідуальної селянської земельної власності. Однак слід зауважити, що масове обезземелення селян не мало місця, оскільки на той час як у державі в цілому, так і на Волині було багато вільних земель, придатних для господарського використання, які становили основне джерело поповнення земельної власності феодальної верхівки.

Формування феодального способу виробництва призвело до закабалення основної маси селянства, яка потрапляє в залежність від держави та феодалів. Писемні джерела згадують такі категорії залежних селян як «холопи», «челядь», «смерди», «закупи», «ізгої», «рядовичі». Вони різнилися між собою за майновим та правовим становищем. Найчисельнішу групу і основну масу продуцентів становили смерди. Вони були вільними і економічно самостійними, оскільки вели господарство на своїй земельній ділянці власним інвентарем. Їхні господарства передавалися у спадок. Вони поступово потрапляли у залежність від феодала, сплачували йому данину, виконували на його користь різні повинності і підлягали його судові. Холопи і прирівняні до них дворова челядь, наймити не мали своєї земельної ділянки та інших засобів виробництва, «сиділи» на землі феодала, відбували панщину і були закріпачені [5]. Згідно норм «Руської правди» вони фактично були власністю феодала. Поступово становище різних категорій сільського населення стає спадковим, тобто утверджується принцип становості, який закріплюється законодавчо в XI – XIII ст.

Розвиток феодальних відносин у Давньоруській державі супроводжувався посиленням експлуатації основної маси селянства. Найбільш ранньою її формою було стягування натуральної данини - «полюддя». У IX – X ст. князі збирали данину (продукцію сільського господарства, хутра, мед, віск тощо) з підвладного населення і зосереджували її у певних центрах, щоб згодом відправити до Києва. Очевидно данина київським князям доповнювалася певними зборами на користь його дружинників, місцевої знаті, яка управляла на місцях і допомагала збирати цю данину. Натуральна данина згадується й у часи Галицько-Волинської держави. Так, Галицько-Волинський літопис під 1289 р. повідомляє, що наступник

волинського князя Володимира Васильковича Мстислав установив «ловче» на берестян: з сотні по два лука меду, і по дві овці, і по п'ятнадцять десятків льону, по сто хлібів, по п'ять цебрів вівса і по п'ять цебрів жита і по двадцять курей [1, 160]. Збирання данини з одного боку збагачувало князівсько-боярську та дружинну верхівку, а з іншого – підживало економічно слабкі селянські господарства, власники яких, аби виплатити данину, потрапляли в кабалу до знаті, або більш заможних сусідів, що поглиблювало майнову і соціальну диференціацію на селі. Згодом, у міру зростання великого феодального землеволодіння з'являється відробіткова та грошова рента (зафіксовано у джерелах з X ст.,) і в XI – XIII ст. вони були поширені по всій Русі, у тому числі й на Волині.

Основним відособленим селянським осередком землеволодіння і господарювання був дим, або двір, які водночас були й основними низовими одиницями оподаткування. Сукупність дворів у певній місцевості становили сільські поселення, які фігурують у писемних джерелах як «села», «весі», «слободи», «погости». Природній приріст населення і можливість господарського освоєння нових територій спричинили збільшення кількості сільських поселень на Волині у добу Галицько-Волинської держави. Так, якщо в X – XI ст. в добре освоєних басейнах рік Черногузки, Серни та Стиру існувало відповідно 57, 23 і 44 селища, то у XII – XIII ст. їх кількість в означених регіонах зросла до 78, 39 та 53, тобто загальна кількість збільшилася з 124 до 160. Хоча у той же час на волинському Поліссі кількість сільських поселень значно зменшилася [4, 159].

Великим лихом для населення Волині обернулася монголо-татарська навала. У 1239 р. завойовники підкорили міста Переяслав і Чернігів, у грудні 1240 р. взяли Київ, а у 1241 р. рушили на галицько-волинські землі і, не дивлячись на героїчний опір місцевого населення, підкорили їх. На Русі запанувало монголо-татарське іго. У політичному плані залежність руських земель полягала у тому, що Золота Орда призначала князів у руські землі і місцеві князі мали надавати їй воєнну підтримку. Населення було змушене сплачувати данину – «татарщину». Про види та розміри цієї данини писемні джерела не вказують, однак у Галицько-Волинському

літописі згадується, що окремих князів татари заставляли орати і сіяти пшеницю та просо для них [1, 63–64], вустами Данила Галицького літописець повідомляє що «вони (татари) данини хотять і погрози ідуть» [1, 75], під 1287 р. згадується, що місцеві люди мали сплачувати волинському князеві «побори і подать татарську» [1, 140]. Хоча галицько-волинські князі намагалися звести до мінімуму вплив Орди на їхні землі, монгольська навала негативно вплинула на політичне, соціально-економічне та культурне життя місцевого населення. Залежність українських земель від Золотої Орди була ліквідована у середині XIV ст.

Отже, у X – початку XIII ст. Волинська земля була складовою Давньоруської держави, для якої в системі сільського господарства було характерне утвердження приватної феодалної власності, поглиблення майнової і соціальної диференціації серед членів сільської общини, перехід від перелогової системи до парової з використанням трипільля. Основними заняттями населення були землеробство і скотарство, з доповненням промислів та ремесел.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА:

1. Галицько-Волинський літопис / Упорядник Р. М. Федорів. Львів: Червона калина, 1994. 254 с.
2. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1. Київська Русь і феодалні князівства XII – XIII століть / Відп. ред. С. М. Белоусов. Київ, 1939. 292 с.
3. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України ; авт. кол. : О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2006. 630 с.
4. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2005. 202 с.
5. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, Вид-во. АН УРСР, 1939. 210 с.

